
Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení

PETR MAREŠ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Poverty, Marginalisation, Social Exclusion

Abstract: The concept of 'social exclusion' has replaced, both in the discourse of European social science and the discourse of European social policy, an earlier concept of 'poverty'. This shift conveys a notion of poverty that involves not only the problem of income inequalities and of deprivation but also points out barriers to the participation of individuals and social groups affected by poverty in the political, social and cultural life of society. The article refers to the genesis of the content of the term 'social exclusion', its current usage and relation to a range of social processes (exclusion from securities and exposure to risks – including environmental risks, exclusion from the labour market, exclusion from mobility paths, etc.). It also deals with the question of social exclusion in relation to real and social space. It refers to a discussion about the relationship between social exclusion and citizenship and a discussion about social exclusion of ethnic and social groups. Finally, the article touches upon basic challenges to social science and social policy associated with the use of this term.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 3: 285-297)

Koncept sociální exkluze

V sociologickém diskursu i politickém diskursu Evropské unie se stále výrazněji používá konceptu sociální exkluze. Není to nový koncept, jak na to upozorňuje například Berghman [1997]. Novým však není ani jev, který popisuje. S procesem sociální exkluze se v různých formách setkáváme snad ve všech historických společnostech, stejně jako s vyloučenými jedinci, sociálními kategoriemi i kolektivitami. Reflexe tohoto fenoménu je obsažena již v protosociologickém myšlení a v sociologické myšlenkové tradici lze identifikovat vlny zájmu o něj, ať již ve vlastním (vyloučení, odcizení, anomie), nebo inverzním smyslu (identita, solidarita, inkluze).

Co však znamená sociální exkluze dnes a proč se o ní hovoří tam, kde se dříve hovořilo o chudobě? Můžeme si, podobně jako Bessis [1995], klást otázky: „*Co je vlastně obsahem tohoto konceptu a jak se liší od konceptu chudoby?*“ Room [Room et al. 1990] konstatuje, že přesun od konceptu chudoby ke konceptu sociální exkluze je výsledkem snahy zachytit nové rysy rostoucí chudoby 80. let našeho století: (a) její přetrvávání v čase a (b) prostorovou koncentrací (c) doprovázenou zde marginalizací, patologickým jednáním a vzdorováním normám hlavního proudu společnosti, ale současně i (d) závislostí na sociálním státu a (e) rozpadem tradičních sociálních institucí, jako je

*) Tato studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky (grant č. 403/98/0097 „Selhávání sociální politiky“).

***) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Petr Mareš, CSc., katedra sociologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail pmares@fss.muni.cz

například rodina.¹ Není to přitom jen záměna pojmů, ale i záměna předmětu zájmu. Tím již není ani tak problém distribuce bohatství jako spíše problém následného oslabení pout, která spojují společnost.

Mezi konceptem chudoby a konceptem sociálního vyloučení je jisté napětí. Každý z těchto konceptů odpovídá odlišné reakci společnosti na situaci v sociálním prostoru a zároveň tento prostor jinak konstruuje. Demonstruje to jiný text, v němž se Room [1997: 5] snaží rozlišit dvě tradice sociální politiky v Evropě. První, opřenu o koncept chudoby a spojenou s liberalistickou vizí společnosti jako atomizovaných jedinců konkurujících si mezi sebou na trhu práce (anglosaské země), jejímž cílem je zajistit jedincům dostatečné prostředky k tomu, aby mohli přežít v této konkurenci navzdory svým osobním handicapům. Druhou, opřenu o koncept sociální exkluze a spojenou s představou statusově členěné společnosti, společnosti kolektivit a morálního řádu (evropský kontinent), jejímž cílem je pomoci jedincům udržet svůj status, nebo dokonce docílit určitého vyrovnání osudů – viz například „inclusive society“ u Giddense [1999: 105].²

Podle Walkera [1997] je termín sociální exkluze odvozen od konstruktů společnosti jako hierarchie statusů zahrnující lidi spojené navzájem právy a povinnostmi, které jsou reflektovány a vymezeny s ohledem na společně sdílený morální řád. Sociální exkluze představuje především vyloučení z tohoto morálního řádu. Také pro Silvera [1994] je v otázce „exkluze z čeho“ skryt problém sociálního řádu a v jiné stati se snaží pak podat typologii multidimenzionálních významů sociálního vyloučení – tři paradigmatata,³ založenou na různých aspektech sociální integrace [Silver 1995].

- Paradigma solidarity: Exkluze jako anomická situace ohrožuje sociální kohezi. Jejím protipólem je integrace vytvářející vnitřní solidaritu větších celků – lokalit, skupin, národů, ras. Politika má tento proces posilovat.
- Paradigma specializace: Exkluze je důsledkem specializace, kooperace a soutěžení (sociální diferenciaci, dělby práce a oddělení sfér života) a bariér svobodného pohybu mezi sférami společenského života (diskriminace). Protikladem je ochrana práv jednotlivců. Politika má zajistit svobodu pohybu jedinců mezi jednotlivými sférami.
- Paradigma monopolu: Exkluze je důsledkem formování monopolu určitých skupin na zdroje moci a vlivu. Politika má bránit omezením, které tyto monopolní skupiny kladou ostatním v přístupu ke zdrojům a umožnit tak všem stejnou šanci participace ve společnosti.

¹) Vynoření se tohoto konceptu ve společenském diskursu souvisí i s oživením zájmu o pojmy jako „underclass“ nebo „culture of poverty“.

²) Giddens zde rozvíjí myšlenku „the social investment state“ jako nástroje zahrnutí (opak vyloučení) prostřednictvím limitované meritokracie, obnovy veřejného prostoru, překročení hranic myšlení a hodnot pracovní společnosti, pozitivního sociálního státu – tuto myšlenku rozváděl již ve své knize *Beyond Left and Right* [Giddens 1994] – a posílení prvků rovnosti.

³) Silver [1995] se snaží zařadit koncept sociální exkluze do kontextu evropského politického myšlení. Spojuje první z uvedených typů paradigmatu sociální exkluze s francouzskou republikánskou tradicí a se jménem Émile Durkheima, druhý s angloamerickým liberalismem a třetí s evropskou levicí opírající se jak o myšlení Karla Marxe, tak i Maxe Webera.

Vyloučení z čeho a jak?

Podle Rodgerse [1995] zahrnuje pojem sociální exkluze velmi diverzifikovanou oblast jevů a jeho definice výčtem vyloučených není dostatečným odůvodněním rozšíření tohoto pojmu ve vědeckém i politickém diskursu. Jádrem konceptu sociální exkluze je dnes fakt, že se vyloučení jedinci ale i celé vyloučené sociální kolektivity nepodílejí stejnou měrou jako ostatní na (hmotných i nehmotných) zdrojích společnosti a na jejich distribuci či redistribuci, což – a to je podstatné – vede k jejich chudobě a sociální či kulturní izolaci. Je to proces vydělování jedinců i sociálních kategorií z organizací či komunit, z nichž je složena společnost. Proces, jenž je zbavuje práv a povinností, která jsou s členstvím v nich spojena. Ekonomické vyloučení je zdrojem chudoby a vyloučení ze životního standardu a životních šancí obvyklých ve společnosti či v dané kolektivitě (zejména marginalizací na trhu práce a nezaměstnaností). Sociální vyloučení v užším smyslu brání sdílet určité sociální statusy či sociální instituce. Politické vyloučení je upřením občanských, politických, ale i základních lidských práv a vyloučením z vlivu na společnost i vlastní osud. Kulturní vyloučení je odepření práva jedince či kolektivity participovat na kultuře společnosti a sdílet její kulturní kapitál, vzdělanost i hodnoty. Podle Giddense [1994] tyto dimenze vyloučení souvisejí a on sám k nim přidružuje i vyloučení z reflexivního zařazení do širšího sociálního řádu.⁴ Mechanismy vyloučení jsou i psychologické, jde také o útok na integritu osobnosti vylučovaných jedinců.

Zmíněné dimenze však nevyčerpávají všechny možnosti vyloučení. Specifickým typem je například i vyloučení z bezpečí a vystavení vyšším rizikům. Nemyslí se tím jen – jako u Giddense [1994] – riziko životních nehod včetně rizika ztráty placené práce či rizika stáří, ale především celá paleta environmentálních rizik [Beck 1992]. Tristi je i vyloučení z mobility ve fyzickém prostoru i v hierarchii sociálních pozic. Jak si všimá Bauman [1999: 104], zesiluje to stratifikační mechanismy. Být v globalizovaném světě omezen místem je pro Baumana, na rozdíl od ideologů komunitarismu, znakem sociální deprivace a degradace. Také Leisering a Walker [1998] konstatují, že mobilita má pro modernitu zásadní význam. Nejen pro jedince, ale i pro sociální strukturu společnosti, která je mobilitou měněna, i pro společnost, kterou dnes idea mobility (bez ohledu na stav naplnění) legitimuje.

Dochází však i k symbolické exkluzi, neboť sociální a kulturní identita jsou do značné míry identitami symbolickými. Členství v kolektivitě je symbolicky potvrzováno (podobnost) či odmítáno (odlišnost) a kolektivita je symbolicky konstruována a pomocí symbolů je i stvrzována. Symbolická exkluze je spojena se stigmatizací jedinců i sociálních skupin vnímaných jako odlišní, deviantní či cizí. Jejich označování (labeling) slouží k jejich vyčlenění z hlavního proudu společnosti. Symbolické vyloučení dnes často zprostředkovávají masmédiá. Bauman (1999:91) v tomto ohledu cituje Kapuścińského, podle něhož média ve veřejném mínění usazují umělý obraz brutality světa vyloučených – obraz odpudivých ulic, na první pohled neprůchodných oblastí, zvlečené zpodobnění světa mimo morálku a bez naděje na spásu.⁵

⁴) Obecně se předpokládá, že jde o multidimenzionální koncept, v němž se jednotlivé formy exkluze vzájemně doplňují a ovlivňují.

⁵) Podobné znaky symbolického vyloučení má i prezentace romského etnika v českých masmédiích jakožto věčných emigrantů a kulturních cizinců (v drtivé většině se medializují odlišnosti: habituální, jazykové – nedokonalá čeština, prostředí). Jejich prezentace je téměř výlučně spojena

Příkladem symbolického vyloučení s praktickými konsekvencemi je i rozlišování mezi „deserving“ a undeserving“ chudými v různých historických obdobích [Gans 1995 a další]. V tomto symbolickém označení jsou vyjádřeny míra solidarity s vyloučenými i názor na to, kdo je za jejich exkluzi primárně odpovědný. Zda je dána systémově povahou společnosti (nerovnosti, nespravedlnost, struktura vlastnictví či moci ap.) nebo dysfunkcemi jejího fungování (chyby v redistribuci, úpadek solidarity ap.), nebo zda jsou za svou exkluzi odpovědné samy její oběti (nemorálnost, lenost, neodpovědnost ap.).

V liberálním paradigmatu je vyloučení do značné míry věcí samotných vyloučených, což nachází výraz v konceptech, jako jsou kultura bídy [Lewis 1966, 1969], respektive závislosti [Murray 1998] či underclass. V marxistickém paradigmatu je vyloučení dáno povahou společenského systému – je součástí dominance vlastníků kapitálu a mechanismem, jímž je kontrolována reprodukce pracující třídy. Byrne [1999] chápe sociální exkluzi jako rozhodující současnou formu vykořisťování. Vyloučení však může být chápáno i jako narušení či selhání solidarity. Podle Giddense [1999] vytváří dnešní meritokratická společnost nerovnosti ohrožující sociální kohezi. Vyloučení jsou nejen na dně společnosti, ale vnímají i svou neschopnost uplatnit se v této společnosti, a tak se jí odcizují.

Jednou ze základních forem sociální exkluze je dnes marginalizace na trhu práce. Ať již jde o nezaměstnanost (vyloučení z placené práce), nebo o vytlačení na sekundární trh práce a segmentarizaci pracovní kariéry čili časté střídání placeného zaměstnání a nezaměstnanost (vyloučení z „dobré práce“).⁶ Donedávna placená práce, podle řady autorů, představovala mechanismus emancipace chudých vrstev. Upozornil na to již Adam Smith [Dean 1991], podle něhož se chudí jakožto vlastníci své pracovní síly (dávalo jim to stejný občanský status jako ostatním vlastníkům) a subjekty schopné smluvního kontraktu zaručujícího jim mzdu, stávali aktivními účastníky sociálního a politického řádu.⁷ Také podle Foucaulta [1993] ekonomie 18. století mravně rehabilitovala chudobu a položila základy pro sociální reintegraci chudých, které ještě merkantilisté považovali za lenochy, pobudy a zahaleče, neboť nebyli ani výrobci, ani spotřebiteli (patřili proto společně s jinými neužitečnými do internace a nerozlišujícího mravní odsouzení). Na druhé straně existuje názor, že právě ve společnosti, kde o existenci či neexistenci rozhoduje úspěch na trhu, se sociální exkluze stává pravidlem. Neboť placená práce je dnes zdrojem nejen živobytí, ale i statusu, identity a sebevědomí člověka. Mnoho základních práv a oprávnění je přímo či nepřímo odvozeno z postavení člověka na trhu práce. Masová a dlouhodobá nezaměstnanost znamená nárůst jedinců a rodin vyloučených ze sociální spravedlnosti, klíčem, ke které je podle Jordana [1998] právě pracovní trh.

s problémy, které způsobují majoritní společnosti (prostituce, kriminalita, kalkulace se sociálními dávkami, hrozba obnovení vízové povinnosti ap.).

⁶) Rodgers [1995] rozlišuje mezi (a) vyloučením z trhu práce – rostoucím počtem nezaměstnaných a růstem obtížnosti jejich reintegrace do placené práce a (b) vyloučením na trhu práce – situováním jedinců i sociálních kategorií na sekundární pracovní trh s jeho nejistými a nestandardními pracovními kontrakty, nízkými výdělky, nevhodnými podmínkami práce, takřka nulovými požadavky na kvalifikaci a neúspěšností vykonávané práce.

⁷) Pro Malthuse a Ricarda byla chudoba nezbytným mechanismem vyrovnání velikosti populace a prostředky k živobytí, ale i civilizační nutností, neboť bez chudoby není bohatství. Podle Baumana [1999: 88] však dnes bohatí k tomu, aby vytvářeli a udržovali své bohatství, chudé nepotřebují.

I v kontextu současné diskuse o sociální exkluzi převládá stále názor, že nejlepší cestou k dosažení sociální spravedlnosti je zajištění účasti všech ve spravedlivé soutěži o placenou práci (liberálové) či plné zaměstnanosti (keynesiánci a sociální demokraté). Avšak v době, kdy se míra zaměstnanosti odhaduje jen asi na 30 % – ať je to dáno nezaměstnaností, podzaměstnaností či uvolněním části populace z trhu práce – není již placená práce dominujícím způsobem existence. Nejistota v zaměstnání a na trhu práce se stala životním pocitem velkého počtu lidí. Proti vyloučení z práce bylo dosud možné bojovat (třídní boj) nebo ho odstraňovat (tvorba nových pracovních příležitostí), popřípadě bylo možné zůstat s vyloučenými solidární (charita či redistribuce v rámci sociálního státu). Jak však dále v situaci, kdy dosud dominující strategie selhávají, neboť lidé se vyvazují z tříd [Beck 1992], investice jsou práci šetřící a současně se zužuje i prostor solidarity?⁸

Vyloučení a chudoba

Na první pohled je pojem sociální exkluze jen jiným pojmenováním chudoby, fenoménu, jenž v lidské historii nikdy nebyl marginálním a s nímž se společnost musela stále vyrovnávat. Buď nastavovala morální zrcadlo chudoba společnosti, nebo společnost chudobě. Buď si společnost chudobu stále připomínala, nebo ji naopak nechťela vidět a bála se jí. Vnímala ji jako nezbytný základ bohatství nebo jako výzvu k jejímu odstranění či k solidaritě s chudými. V raném novověku převzali pak, podle Foucaulta [1993], chudí od malmocných spolu s pomatenými hlavami, provinilci a tuláky, roli vyobcovaných.

Chudoba se sociální exkluzí nepochybně úzce souvisí jakožto vyloučení ze standardu života a životních šancí, konzumních aspirací, ze zdravotní péče a vzdělání. Ničí lidské schopnosti a životní šance a je doprovázena demoralizací beznadějí, apatií a zoufalstvím. Nelze zapomínat ani na to, že dnes „znamená chudoba omezení či absenci spotřebitelské volby“ [Bauman 1996: 198] a ta je v konzumní společnosti považována za jednu z forem svobody. Přesto by bylo omylem považovat koncept sociální exkluze jen za synonymum chudoby. Ne všichni chudí musí být vyloučenými, ale ani všichni vyloučení nemusí být chudými. Podle Walkera [1997] jsou chudoba a sociální exkluze pro různé lidi různými věcmi. Chudoba také pravděpodobně není ani nutnou, ani postačující podmínkou sociální exkluze. Známa je například dobrovolná chudoba, přítomná ve většině historických společností. Zájem o ní oživila v české společnosti Librová [1994]. Určité typy chudoby⁹ uvádějí člověka do vyššího rizika vyloučení, ztráta statusu a autonomie však nemusí fatálně vyústit v sociální exkluzi, i když většinou představuje cílovou stanici pouti chudobou. Leisering a Walker [1998] konstatují, že i když chudým rodinám hrozí riziko sociálního vyloučení, udržuje si většina z nich jistý vliv nad okolnostmi (nejsou netečnými klienty sociálního státu). Přejed od chudoby k vyloučení je snazší tam, kde je

⁸) Podle Becka [1992] se dnes chudoba stává spíše etapou individuálního života než stavem nebo třídou (temporalizace) a neomezuje se jen na příslušníky nižších tříd, ale ohrožuje i střední třídy (demokratizace). Leisering a Walker [1998] konstatují, že v Evropě dochází k pozvolnému přesunu agendy sociálního státu zaměřené na sociální kolektivity k agendě citlivější k životním trajektoriím lidí jako jedinců.

⁹) Walker [1997] rozlišuje typy chudoby nejen co se týče jejich příčin, ale i existenciální zkušenosti, a také s ohledem na různý způsob, jak se z ní lze vymanit (k tomu by měla přihlížet i sociální politika).

chudoba koncentrována a kde roztržka mezi životními zkušenostmi chudých a těch ostatních nabývá extrémních rozměrů.¹⁰

Explicite se vztahem mezi konceptem sociální exkluze a chudoby zabýval například Room [1999]. Upozorňuje přitom na pět změn v diskursu debaty o chudobě, které ji posunují ke konceptu sociální exkluze. Jedná se o:

- Přenos akcentu od finančního handicapu na jeho multidimenzionální povahu (identifikace různých nevýhod plynoucích z chudoby a jejich vzájemných vztahů).
- Přejít od statické k dynamické analýze procesů, jimiž se lidé stávají chudými či jsou v chudobě udržováni. Výsledkem sociální exkluze je deprivace, zatímco chudoba je výsledkem procesu zbídačování.
- Rozšíření úzkého soustředění se na zdroje jedince či domácnosti také na zdroje lokálních komunit (deprivace je dána nejen nedostatkem zdrojů přímo v domácnosti, ale i v komunitě – nedostatek a špatná kvalita škol, nedostupnost lékařské péče, nedostatečná veřejná doprava atd.).
- Posun od distribuční k relační dimenzi stratifikace a znevýhodnění chudých (od soustředění se na chudobu jako problém distribuce neboli nedostatku zdrojů chudých k otázkám jejich neadekvátní sociální participace, nedostatečné integrace a bezmocnosti).¹¹
- Soustředění se na hluboké předěly mezi chudými a ostatními namísto pojetí kontinuálního charakteru nerovností (rozlišení mezi těmi, kdo jsou chudými a těmi, kdo jimi nejsou, je rozhodnutím založeným na určitých hodnotách – koncept sociální exkluze je proto oprávněn tam, kde roztržka mezi chudými a zbytkem společnosti nabývá povahy „katastrofické diskontinuity“).

Výhodou konceptu sociální exkluze oproti konceptu chudoby (mnohdy chápané jednodimenzionálně jako chudoby příjmové) je tedy především jeho komplexnost a dynamický charakter, stejně jako zahrnutí nejen chudoby, ale i jevů chudobou vyvolaných. Hovoří-li se o multidimenzionalitě sociální exkluze, připomínají někteří autoři, že je možné vztáhnout ji současně na příčiny, zkušenost i konsekvence chudoby. Navíc je koncept sociální exkluze lépe než koncept chudoby zasazen v kontextu širších pojetí společnosti a jejich profilových procesů, jako jsou integrace, participace, solidarita.

Přestaneme-li považovat koncept sociální exkluze za synonymum chudoby (lépe vyjadřující její podstatu), pak se nebývale rozšíří pole možných úvah. Vyloučení totiž mohou být nejen ti „dole“, ale i ti „nahore“. Giddens [1999: 103] hovoří o revoltě elit, které se stahují z veřejného prostoru (například ze systémů veřejného školství či veřejné zdravotní péče) do „opevněných“ sídlišť a žijí zde odděleně od zbytku společnosti i mimo dosah veřejných institucí. Pojem exkluze se tak pro něho nevztahuje ani tak k růstu nerovnosti jako spíše k mechanismu, který separuje sociální skupiny i jedince od hlavního proudu společnosti. Je třeba jen upozornit, že privilegované elity jsou spíše odloučené než vyloučené. To však nemění nic na tom, že exkluze privilegovaných představuje analogic-

¹⁰) To se snaží popsat koncept kultury bídy, soustřeďující se na otázku socializace vzorců jednání, které sice umožňují přežít mezi vyloučenými, ale jeví se jako maladaptivní ve styku se širší společností. Ať již je její výklad dán kulturně [Lewis 1966] nebo situačně [Wilson 1997].

¹¹) Koncept sociální exkluze ukazuje chudobu jako systematický proces marginalizace a izolace a zeslabování sociálních vazeb [Strobel 1996].

kou hrozbu pro veřejný prostor a solidaritu, jakou je exkluze deprivovaných. Vztahu mezi privilegiem a deprivací možné porozumět i prostřednictvím konceptu občanství. Deprivace implikuje ztrátu společenské participace jako důsledek vyloučení ze strany ostatních. Privilegium implikuje zisk větší než je dostupný veřejnosti a je důsledkem schopnosti vyloučit ostatní z podílu na věcech (viz zmíněné paradigma monopolu). Nejhorší situace pro společnost nastává, když dochází ve větší míře k oběma současně.¹²

Chudoba – prostor vyloučení a vyloučení prostorové

Jednou z dnešních forem absolutního vyloučení je bezdomovectví, druhou je existence ghett vznikajících nejen sestěhováním vyloučených, ale i odchodem majoritní populace z určitých komunit.¹³ Jak probíhal tento proces v Evropě raného novověku popsal Swaan [1988], podle kterého byl proces prostorové segregace chudých součástí procesu urbanizace. Swaan hovoří o náhradě vertikální stratifikace sociálního prostoru (v jednom domě bydleli v různých poschodích nejbohatší i nejchudší)¹⁴ horizontální stratifikací. Při ní docházelo jak k sestěhovávání nově příchozí chudiny v některých čtvrtích, tak i k útěku bohatších vrstev před kriminalitou, rebeliemi, epidemiemi do separátního prostoru. Individuální izolacionismus tak vedl ke kolektivní prostorové segregaci. Na to, že tento proces pokračuje a roztržku prohlubují technické prostředky separace, upozorňují například Bauman [1999] či Beck [1998].

Způsob, jakým tento proces prostorové separace probíhal v Americe 70. a 80. let, popsal Wilson [1987, 1994, 1997] jako prohlubování krize sociálního prostoru, z něhož uniká střední třída. To vede nejen k redukci pracovních příležitostí a sociální vybavenosti (odcházejí například i drobní obchodníci, pro něž unikající střední třída představovala podstatnou část zákazníků), ale i k izolování setrvávajících obyvatel od hlavního proudu společnosti. Ti, co zůstávají, se pohybují v prostoru bez placené práce na legálním pracovním trhu, v prostoru rostoucího násilí a zhoršujících se životních podmínek. Objevují se zde symptomy extrémní chudoby, jako jsou anomie,¹⁵ závislost na sociálních podporech jakožto na jediném zdroji příjmů, vysoký stupeň nesezdaného soužití, těhotenství nezletilých a osamělých žen, rozvodů, delikvence, nízká úroveň aspirací, kriminalita, šíření drog, násilí, destabilizace rodiny a další. Konsekvencemi koncentrace vyloučených pro komunitu je úpadek společenské a občanské aktivity, ale i redukce a ochuzení sociálních sítí jejich obyvatel. Dahrendorf [1991] konstatuje, že ti, kdo zůstali v ghettech, se ocitli ve stavu společenské izolace a koncentrační efekt zdůraznil a upevnil hranice mezi nimi a ostatními.

Koncept kultury bídy [Lewis 1966] to vysvětluje jako vznik subkultury s deviantními hodnotami a kulturními cíli, jež je udržována socializací vzorců jednání, které jsou relevantní pro život v komunitě vyloučených, ale představují maladaptaci z hlediska života v majoritní společnosti. Na základě této kultury vzniká underclass, tvořená osobami,

¹²⁾ Podle Scotta [1994: 17] jsou deprivace a privilegia komplementárními pojmy – oba indikují výrazné oddělení se od obvyklého životního stylu, dostupného běžné populaci v daném čase v dané zemi.

¹³⁾ Například Byrne [1999] konstatuje, že hlavními formami sociální exkluze jsou vyloučení příjmem (chudoba) a vyloučení v prostoru (dáno chudobou, ale i jinými faktory).

¹⁴⁾ Chudí byli pod přímou sociální kontrolou a měli přímo před očima vzorce jednání majoritní společnosti.

¹⁵⁾ Blíže ke konceptu sociální anomie ve stati Rabušic a Mareš [1996].

kteřé uvázly trvale v pasti chudoby. Jsou to lidé zcela vyloučení z trhu práce – bez ohledu na to, proč – stávající se dlouhodobě nezaměstnanými a závislými na sociálním státu [Runciman 1990]. Je nutno poznamenat, že jak koncept kultury bídy, tak i koncept underclass jsou předmětem diskuse. Jde v ní především o míru ideologizace těchto pojmů a o to, zda jde o nedostatek příležitostí (blocked opportunity theory jako názor myšlenkové levice), nebo spíše o neschopnost, nedostatek píle a iniciativy využít těch příležitostí, které existují (jako názor myšlenkové pravice). Zda jsou chudoba a vyloučení dány více vnějšími okolnostmi (jejich odstranění předpokládá změnu prostředí)¹⁶ nebo způsobem myšlení lidí, které postihují (jejich odstranění předpokládá změnu postojů postižených).

K sociální exkluzi paradoxně mnohdy přispívá i sociální politika svou tendencí koncentrovat chudé (sociální bydlení, rekvalifikační kursy pro nezaměstnané ap.) a vytvářet tak homogenní prostředí, v němž absentují lidé schopní být příkladem životních strategií čelících vyloučení. I komunální politika ve snaze řešit některé problémy, volí často mechanismy exkluze, aniž si uvědomuje, že tím generuje nové a možná i závažnější problémy. To je i případ soustřeďování neplatičů nájemného do tzv. holobytů, které volí české obce v naději, že se vypořádají s finančním únikem. Vytváří tím ovšem homogenní prostředí vyloučených s mnoha nezamýšlenými sociálními důsledky (efekt ghetta). Hranice ghett – k jejichž existenci často dala přímý impuls – ne vždy vymezuje majoritní společnost, v mnoha případech je vymezují právě vyloučení. Bauman [1995: 101] konstatuje, že obyvatelé ghett používají svérázné zátarasý jako pečeť vlastnictví svého území – rituály, osobité oblečení, rozbíjení láhví a okenních tabulek, porušování předpisů, fyzické napadání cizinců, dožadování se práv a spravedlnosti (ilustruje to i český příklad Matiční ulice). „No go areas“, jimiž jsou ghetta pro příslušníky majoritní populace,¹⁷ tak představují jen jinou variantu chráněného prostoru, jakými jsou unikající, ostnatý či znervózňující prostor v rezidenčních místech majoritní společnosti [Bauman 1999: 29].

Vyloučení jako cizinci a separatisté

Hlavním rizikem vzniku a šíření se ghett není vysoká kriminalita jejich obyvatel – ta spíše stravuje jako oběti je samotné, než aby ohrožovala širší společnost. Rizikem je to, že se obyvatelé ghett odcizují hodnotám hlavního proudu společnosti [Dahrendorf 1995] a stávají se v ní „cizinci“.¹⁸ Majoritní společnost přestává být pro vylučované společnosti referenční. Ti nemají důvěru v její abstraktní systémy, zvláště když je jejich vyloučení zbavuje i mnoha kontaktů s přístupovými body těchto systémů [blíže o důvěře Giddens 1998], zatímco jiné jsou vnímány jako nepřátelské či požadující po nich nesrozumitelné nebo nepřijatelné závazky. Lash a Urry [1994] konstatují, že z prostoru ghett mizí sociální struktury charakteristické pro organizovanou kapitalistickou společnost, jako jsou trh práce, církve, instituce sociálního státu, odbory, ale i sociální sítě atd.

V ghettech vnikajících v západní Evropě i v USA také často na základě společného rasového, etnického či náboženského původu bují fundamentalismus. Vyloučeny mohou

¹⁶) Pro odpůrce klasického liberálního státu je underclass důsledkem minulého dluhu společnosti v investicích do institucí komunit chudých a v investicích do lidského kapitálu.

¹⁷) Podle Baumana [1995] má vymezení „no go area“ vlastně dvojí význam: Jednak je to „no go in“ pro ty šťastnější mimo tuto oblast (platí to ovšem často i pro policii) a jednak je to „no go out“ pro její obyvatele.

¹⁸) Reflektují to i metafory používané některými autory k popisu tohoto stavu, jako jsou například „jiná Amerika“ [Harrington 1962], separatisté [Dahrendorf 1991].

být i kulturně silně integrované kolektivity osob stejného náboženského vyznání, etnického původu ap., s vysokým kulturním i sociálním kapitálem. Vyloučení v nich může vyvolat procesy hledání vlastní identity a odstup od širší společnosti na základě preferencí vlastních hodnot, obnovování identity v nevyzpytatelném, destruovaném a odcizeném či bezbožném světě [Kepel 1996]. Proti sociální exkluzi se tak dostává do pohybu proces sociální integrace vyloučených. Daří-li se integrace těchto kolektivit, které si udržují svou identitu do širší společnosti, představuje to model multikulturálního soužití, v opačném případě je efektem partikularismus. Zahrnutí (jako opak exkluze) obsažené v modelu multikulturálního soužití vyžaduje ovšem konsensus o společných hodnotách a standardech, které překonají diverzitu životních stylů, hodnot, norem a institucí dílčích kolektivit. Jordan [1996] konstatuje, že i když jsou společnosti rozděleny na základě různosti v nich zahrnutých kultur, náboženství a etnik, musí se tyto různosti uvést v soulad. Partikularisté o tento konsensus neusilují a svou identitu vůči širší kultuře vymezují negativně. Nepovažují se za její součást, a dokonce nepovažují žádoucí, aby se jí stali. Vede to k separatismu, ať již je postaven na sociálních, náboženských nebo etnických základech.

Extenze pojmu – sociální exkluze versus integrace

Většina úvah o sociální exkluzi se dotýká jejího vztahu k občanství.¹⁹ V individuální rovině je totiž sociální exkluze chápána především jako zbavení občanství, a to ve všech třech dimenzích, jak je vymezil Marshall [1950]. Sociální exkluze pro postižené subjekty tak znamená způsob života zbavený nejen komfortu a životních šancí běžných ve většinové společnosti, ale i omezení jejich vlivu a příležitostí podílet se na rozhodování (včetně rozhodování o okolnostech vlastního života), nebo toto rozhodování ovlivňovat. Room [1997], ale i další [například Walker a Walker 1997] konstatují, že sociální exkluze může být dnes analyzována jako odepření či nerealizace práv. Občanských, politických, ale zejména sociálních – vymezujících rozsah, v němž je jedinec zahrnut do dané morální a politické komunity. Může jít i o vyloučení ze solidarity, což je v realitě dnešního sociálního státu velmi podstatné. Scott [1994] popisuje problém z opačného pohledu, když používá pojmů elitní (status občana je vyhrazen jen těm, jejichž podmínky života ho naplňují – umožňují jim jednat jako občané) a univerzální občanství. V obsahu pojmu sociální exkluze je totiž zabudován nejen předpoklad o vyloučení z občanství odepřením výkonu občanských práv (diskriminace), ale i ztížením schopnosti dostát občanským povinnostem, popřípadě i vzdání se těchto práv a povinností.²⁰ Chudoba tak skrze exkluzi mění univerzální občanství v občanství elitní.

Jako jeden ze základních mechanismů překonání sociální exkluze je proto dnes chápána zejména sociální inkluze skrze status občanství a občanská práva. Jordan [1996] ovšem poukazuje na to, že když jsou lidé včleňováni do společnosti jako občané, týká se jich to jako jedinců a nikoliv jako členů sociálních skupin. Byrne [1999] konstatuje, že liberální projekt modernity je koncentrován kolem individuálních práv, nikoliv práv kolektivit. Například sociální exkluze minoritních etnik je založena na odmítnutí jejich kolektivních (kulturních) práv. Identita minorit je sice tolerována jako fatální aspekt

¹⁹ Podle Turnera [1993] je zde koncept občanství centrálním, neboť ho nelze oddělit od diskuse o spravedlnosti, právech, povinnostech, sociální smlouvě, solidaritě a sociálním řádu.

²⁰ MacPherson [1997] ovšem konstatuje, že lidé reagují na sociální exkluzi mnoha způsoby od pasivity a pocitu zahanbení přes snahu změnit fakt svého vyloučení až po snahu změnit politické poměry, které ji dovolují.

plurality dnešního světa, ale občanská integrace jejich příslušníků je podmiňována oslabením této identity. Jejich skupinová identita je v lepším případě tolerována, ale ignorována. Zahnutí kolektivit pak zřejmě nelze řešit jen skrze nediskriminaci jejich jednotlivých členů, ale jen uznáním jejich kulturních práv (po výtce kolektivních).

Závěr

Diskuse o sociální exkluzi vyplynula ze zájmu, který je věnován zejména v 70. a 80. letech v evropském prostoru současně chudobě²¹ a lidským právům, ale sám tento koncept diskusi dále rozšiřuje. Giddens [1999] konstatuje, že i když má sociální exkluze význam při analýze nerovnosti a chudoby, nejde v něm pouze o gradaci nerovností. Spíše o mechanismy vyčleňující určité kolektivity (dobrovolně i nedobrovolně) z hlavního proudu společnosti. Řada autorů chápe exkluzi jako protiklad inkluze, jako proces působící proti integraci (soudržnosti) společnosti [Walker a Walker 1997]. Tento koncept tak dnes nabývá v diskursu sociální vědy i v politickém diskursu klíčového významu. Byrne [1999] dokonce konstatuje, že organizujícími principy rozvinutých průmyslových zemí jsou právě strukturální sociální exkluze spolu s flexibilním trhem práce. Je to koncept dynamický. K exkluzi dochází v konkrétním, ale i v historickém čase a ovlivňuje život jedinců i kolektivit (vyloučených i těch zbývajících) a vázaný na charakter sociálního systému a vývoj jeho sociální struktury.

Je vnímána jako proces, kterému je třeba čelit prostřednictvím realizace práv a emancipací jedinců (liberální projekt), solidaritou a tolerancí umožňujícími emancipaci sociálních aktérů (sociálně demokratický projekt) či začleněním jedinců do společenského řádu odstupňovaných statusů (konzervativní projekt). Berghman [1997: 19] konstatuje, že se sociální exkluze dnes chápe spíše jako důsledek selhání společnosti než selhání jedince, a to selhání jejich čtyř základních složek: Demokracie a práva (podporují občanskou integraci), trhu práce (podporuje ekonomickou integraci), sociálního státu (podporuje sociální integraci) a rodiny spolu s komunitou (podporují interpersonální integraci). Koncept sociální exkluze tak není jen pojmem popisným a vysvětlujícím, ale obsahuje v sobě i hodnocení a řadu výzev společnosti.

- V rovině nerovnosti a chudoby. Někteří autoři [Jordan 1996] konstatují, že se v současnosti drojí základy sociální solidarity. Chudí byly ponecháni sami sobě a mají menší motivaci pro participaci v širší společnosti. Hovoří se o dezintegraci morální solidarity nechudých s chudými a o měnících se vzorcích podnětů, příležitostí a hrozeb, s nimiž jsou chudí konfrontováni. Současně s tím se zhoršuje i pozice chudých jedinců i chudých komunit ve společnosti. Na tuto výzvu reaguje například Giddens [1999] se svou novou politikou jakožto zmírněním nerovností a růstem středních tříd, zvýšením kvality životních příležitostí (zlepšení služeb veřejného sektoru – zejména vzdělávání a péče o zdraví), limitováním meritokratického principu, obnovením veřejného prostoru, pozitivním sociálním státem a jeho sociálními investicemi.
- V rovině praktického soužití. Globalizace, migrace jako externality a emancipace uvnitř společnosti uvádějí společnost do nové situace. Toffler [1992] píše o explozi subkultur,

²¹) Room [1997] shrnuje výzkumy na téma chudoby v zemích Evropské unie počínaje srovnávacími projekty zaměřenými na pocit chudoby v zemích EU, spojené s prvním programem boje proti chudobě (1975-1980), přes projekty zaměřené v rámci druhého programu (1986-1989) na rozvoj indikátorů k srovnávacím projektům třetího programu (1990-1994) spojených s hodnocením programu boje proti sociální exkluzi.

v důsledku jejichž množení se společnost rozštěpuje. Sociální exkluze těchto subkultur je zdrojem fundamentalismu a partikularismu (hledání solidarity v uzavřených společenských segmentech), rezignace na hodnoty a standardy, na nichž se mohou i diametrálně odlišné kultury shodnout.

- V rovině sociálního i fyzického prostoru. Jak sociální, tak i fyzický prostor se silně diferencuje a stává se nejen výrazem, ale i nástrojem sociální exkluze. I když se tak většinou děje díky spontánním procesům, pohrávali si a pohrávají s touto myšlenkou i různí autoři sociálních utopií, sociální inženýři i praktičtí politici.

Jak je vidět, koncept sociální exkluze více otázek otevírá, než řeší. Přesto, nebo právě proto se stává podnětným nejen v teoreticko-analytické, ale i v politické rovině. I s tím rizikem, že se v něm mohou ztratit některé konkrétní tradičně formulované problémy. Možná by právě toto riziko mělo být podnětem k tomu, aby nebyly opuštěny ani koncepty, na jejichž náhradu koncept sociální exkluze aspiruje. Měli bychom si jich být nadále vědomi, i když přijmeme způsob jejich integrace, jaký koncept sociální exkluze nabízí.

PETR MAREŠ je docentem a v současnosti i vedoucím katedry sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociálními problémy, nerovností, chudobou, nezaměstnaností. Vedle kursů k těmto tématům vede na FSS MU také kursy Metodologie sociálních věd, Kvalitativní výzkum a Analýza dat. Publikuje především v Sociologickém časopisu, Czech Sociological Review a v Sociologii. V roce 1994 vydal monografii *Nezaměstnanost jako sociální problém (SLON – druhé rozšířené vydání v roce 1998)*, v roce 1995 *Status for the Poor (Occasional papers – University of Essex)* a v roce 1999 monografii *Sociologie nerovnosti a chudoby (SLON)*.

Literatura

- Bauman, Z. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: SLON.
- Bauman, Z. 1996. *Myslet sociologicky*. Praha: SLON.
- Bauman, Z. 1999. *Globalizace*. Praha: Mladá fronta.
- Beck, U. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, U. 1998. *Democracy without Enemies*. Oxford: Polity Press.
- Berghman, J. 1997. „Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework.“ Pp. 10-28 in *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, ed. by G. Room. Bristol: The Policy Press University Bristol.
- Bessis, S. 1995. „From Social Exclusion to Social Cohesion: A Policy Agenda. Management of Social Transformations.“ *Policy Papers*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation.
- Byrne, D. 1999. *Social Exclusion*. Buckingham: Open University Press.
- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt*. Bratislava: Archa.
- Dahrendorf, R. 1995. *Report on Wealth Creation and Social Cohesion in a Free Society*. London: Commission on Wealth Creation and Social Cohesion.
- Dean, M. 1991. *The Constitution of Poverty*. London: Routledge.
- Foucault, M. 1993. *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Gans, H. J. 1995. *The War Against the Poor. The Underclass and Antipoverty Policy*. New York: Basic Books.
- Giddens, A. 1994. *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1998. *Důsledky modernity*. Praha: SLON.

- Giddens, A. 1999. *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Harrington, M. 1962. *The Other America: Poverty in the United States*. New York: Macmillan.
- Jordan, B. 1996. *A Theory of Poverty and Social Exclusion*. Oxford: Polity Press.
- Jordan, B. 1998. *The New Politics of Welfare. Social Justice in a Global Context*. London: Sage.
- Kepel, G. 1996. *Boží pomsta. Křesťané, židé a muslimové znovu dobývají svět*. Brno: Atlantis.
- Lash, S., J. Urry 1994. *Economies of Signs and Space*. London: Sage.
- Leisering, L., R. Walker 1998. „Making the Future: From Dynamics to Policy Agendas.“ Pp. 265-285 in *The Dynamics of Modern Society*, ed. by L. Leisering and R. Walker. Bristol: The Policy Press University of Bristol.
- Lewis, O. 1966. *La Vida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York*. New York: Random House.
- Lewis, O. 1969. „The Culture of Poverty“ . Pp. 187-220 in *On Understanding Poverty: Perspectives from the Social Sciences*, ed. by D. P. Moynihan. New York: Basic Books.
- Librová, H. 1994. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica.
- MacPherson, S. 1997. „Social Exclusion“ . *Journal of Social Policy* 26: 533-541.
- Marshall, T. H. 1950. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murray, Ch. 1998. *Příliš mnoho dobra. Americká sociální politika 1950-1980*. Praha: SLON.
- Rabušic, L., P. Mareš 1996. „Je česká společnost anomická?“ *Sociologický časopis* 32: 175-188.
- Rodgers, G. 1995. „What is Special about a Social Exclusion Approach?“ Pp. 43-55 in *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, ed. by G. Rodgers, Ch. Gore and J. B. Figueiredo. Geneva: International Labour Organisation-International Institute for Labour Studies.
- Room, G. 1997. „Poverty and Social Exclusion: The New European Agenda for Policy and Research.“ Pp. 1-9 in *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, ed. by G. Room. Bristol: The Policy Press University Bristol.
- Room, G. 1999. „Social Exclusion, Solidarity and the Challenge of Globalisation.“ *International Journal of Social Welfare* 8: 166-174.
- Room, G. et al. 1990. *New Poverty in the European Community*. London: Macmillan.
- Runciman, W. G. 1990. „How Many Classes are there in Contemporary British Society?“ *Sociology* 24: 377-396.
- Scott, J. 1994. *Poverty and Wealth Citizenship, Deprivation and Privilege*. London: Longman.
- Silver, H. 1994. „Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms.“ *International Labour Review* 133: 531-578.
- Silver, H. 1995. „Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion.“ Pp. 57-80 in *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, ed. by G. Rodgers, Ch. Gore and J. B. Figueiredo. Geneva: International Labour Organisation-International Institute for Labour Studies.
- Strobel, P. 1996. „From Poverty to Exclusion: A Wage-Earning Society or Society of Human Rights?“ *International Social Science Journal* 48: 173-189.
- Swaan, A. de 1988. *In Care of State. Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Cambridge: Polity Press.
- Toffler, A. 1992. *Šok z budoucnosti*. Praha: Práce.
- Turner, B. S. 1993. *Citizenship and Social Theory*. London: Sage.
- Walker, R. 1997. „The Dynamics of Poverty and Social Exclusion“ . Pp. 102-128 in *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, ed. by G. Room. Bristol: The Policy Press University Bristol.

- Walker, A., C. Walker 1997. *Britain Divided: The Growth of Social Exclusion in the 1980s and 1990s*. London: Child Poverty Action Group.
- Wilson, W. J. 1987. *The Truly Disadvantaged: The Underclass, the Ghetto and Public Policy*. Chicago: Chicago University Press.
- Wilson, W. J. 1994. „Citizenship and the Inner-City Ghetto Poor.“ Pp. 49-65 in *The Condition of Citizenship*, ed. by B. van Steenberg. London: Sage.
- Wilson, W. J. 1997. *When the Labour Disappear. The World of the New Urban Poor*. New York: Alfred A. Knopf.

Summary

The concept of ‘social exclusion’ has in the discourse of social science and social policy replaced an earlier concept of ‘poverty’ as a result of the assumption that it better describes the complex phenomenon called poverty, as well as its complex causes and consequences. Social exclusion is, better than poverty, built into the context of a broader notion of society and social processes, such as integration, participation, and solidarity. The heart of social exclusion has always been exclusion from paid work (unemployment). However, attention is focused particularly on the problem of the social identity of the excluded and their attitude towards majority society and its values. Also, attention is paid to symbolic exclusion (often transmitted by the media) which is gaining in significance in the information society of today. The manifestation of social exclusion in space is important as well. This applies not only to social space (existence of diverse life styles), but also to real space (existence of ghettos). In both cases, differing cultures emerge and social divisions deepen. What strategy a society launches with regard to social exclusion and the socially excluded depends on two factors: on the society’s perception of the causes of exclusion and its definition of the most serious threats associated with exclusion. Within the liberal paradigm, exclusion is largely perceived as a concern of excluded people themselves which is reflected in concepts such as the culture of poverty or dependency and the underclass. Within the Marxist paradigm, exclusion follows from the nature of the social system – it is a part of capital owners’ supremacy and represents a mechanism which is to control the reproduction of the labour class. Exclusion may, however, be perceived (Giddens’s *Third way*) as an impairment or failure of solidarity. Social exclusion puts at stake collective identity, social cohesion, civic principle, etc. It is especially in the ghetto environment where (Dahrendorf’s) separatists may grow up, that is individuals and collectives who take their exclusion positively and who refuse to have anything in common with the majority society. Such a particularism represents a greater threat to society than the violence which might come from ghettos. The strategies that a society adopts to face the above-mentioned threats may represent an attempt to integrate the excluded (reinforcement of solidarity) and enable them to individually participate in the life of the society (removing barriers to free mobility among social spheres). Other strategies may consist in the effort to reduce privileges (guaranteeing the same level of influence and access to resources for everyone).